

Egyptische scheppingsmythen en het cyclische regenereren

De Oudegyptische steden Heliopolis, Memfis, Hermopolis, Thebe en Elefantine kenden ieder hun eigen scheppingsleer. Deze kosmogonieën zijn min of meer gelijktijdig ontstaan en konden zonder enig probleem naast elkaar bestaan binnen de Egyptische godenwereld. Het principe van het naast elkaar laten bestaan van verschillende uitleggen voor het ontstaan van de kosmos is kenmerkend voor de Egyptische religie.

De magische veelzijdigheid

De meest magische kracht die de Egyptenaren aan hun geloof verbonden is de meervoudige functiebetekenis van de religieuze elementen. Vanuit dit gezichtspunt moeten dan ook de offerlijsten en de rituele teksten die corresponderen met de opgesomde offergaven worden gezien. Zij vormen een aaneenschakeling van mythische elementen die worden verbonden met het ritueel. Handelingen uit het dagelijks leven, die te maken hebben met de gevaarlijke overgangsmomenten, vormen vaak de basis voor de rituele handelingen in de tempel. Te denken valt aan de overgangen van gezond zijn naar ziekte, van vrede naar oorlog, van welvaart naar armoede of van het leven naar de dood. Zo heeft de dagelijkse lichaamsverzorging met zalfolie en oogschmink ongetwijfeld het balsemingritueel in de dodentempels beïnvloed. Het zalven met oliën diende om het lichaam te beschermen tegen de felle zonnestralen en het uitdrogen van de huid. Het schminken van de ogen vindt zijn oorsprong in het beschermen tegen de in het oude Egypte veel voorkomende oogziekten. Ook speelde het overgangsmoment van de geboorte een belangrijke rol in de rituelen. Voorwerpen die werden gebruikt bij bevallingen zoals alcoholische producten om te ontsmetten of een gespleten vuurstenen mes om de navelstreng door te snijden, hebben hun weg gevonden in het mondopeningritueel. Bij de begrafenis werd het mondopeningritueel uitgevoerd op de mummie van de overledene. Zijn lichaam werd door de rituele handelingen compleet gemaakt en de dode zou opnieuw over zijn zintuigen beschikken. Dit rituele gebruik vond zijn oorsprong in de complexe rituelen die werden uitgevoerd tijdens de religieuze feesten te Abydos ter ere van de begrafenis en wederopstanding van Osiris, de god van het Dodenrijk.

Het Oudegyptische dodengeloof kende dus een gelaagdheid in zijn overwegend moeilijk toegankelijke religieuze teksten en mythologische voorstellingen. Deze betekenisvolle lagen lijken voor een niet in de denkwereld van de Egyptenaren ingevoerde westerse mens vaak met elkaar in tegenspraak. Toch staan alle betekenislagen wel degelijk met elkaar in verband. Zo wordt het overlijden van een persoon gelijkgesteld aan het ondergaan van de zonnegod Ra. Het proces dat de dode daarna doormaakt loopt parallel aan de bootreis die de ondergegane zon aflegt gedurende de twaalf uren van de nacht. De vaarroute van de zonneboot gaat langs de sterren die zich bevinden in het lichaam van de hemelgodin Noet. Het complexe proces vormt niet alleen de garantie voor een kosmische vernieuwing. Het nachtelijke verblijf van de dode in het moederlichaam van Noet was er op gericht de dode weer tot leven te wekken middels een wedergeboorte.

Het Egyptische wereldbeeld

Voordat de wereld ontstond, was er volgens de Egyptische geloofsovertuiging de chaos. De chaos werd in de scheppingsverhalen *Noen* genoemd en voorgesteld als een uitgestrekte watermassa. Vanuit dit oerwater ontstond de oerheuvel. Dit was voor de Oude Egyptenaren een bekend natuurverschijnsel. Ieder jaar opnieuw kwamen bij het terugtrekken van het overstromingswater van de Nijl stukken land boven water. De Egyptenaren zagen daarom hun wereld als een groot eiland dat werd doorsneden door de rivier de Nijl. Boven de aarde bevond zich het oerwater *Noen* in het lichaam van de hemelgodin *Noet*. Deze godin strekte zich over de aardgod *Geb* uit. Tussen hen in bevond zich het 'lege' luchtdeel dat *Sjoe* werd genoemd. In het lichaam van de hemelgodin *Noet* dreven ontelbare sterren die bij het vallen van de nacht aan de buitenkant van haar lichaam zichtbaar werden. Wanneer in de ochtend de zon uit het lichaam van *Noet* werd geboren, verdwenen de sterren weer in haar lichaam. De zonnegod *Ra* werd beschouwd als een almachtig goddelijk wezen dat overdag door de hemel voer in een onzichtbare dagbark. Na 's avonds te zijn verdwenen achter de westelijke horizon stapte *Ra* over in de nachtbark. De reis ving aan in de mond van *Noet*. Gedurende de twaalf uren van de nacht voer *Ra* onzichtbaar langs de sterren door haar lichaam terug naar het oosten.

De verbintenis tussen dood en leven in de Egyptische geloofsopvatting was onvermijdelijk. Alleen door de dood zou nieuw leven kunnen ontstaan. De herhaaldelijke tocht langs de hemel van de zonnegod *Ra* getuigde daarvan. Iedere avond zou hij sterven en iedere ochtend opnieuw geboren worden. In het Dodenrijk was de god *Osiris* met zijn groene huidskleur de bringer van de vruchtbaarheid. Het doel van de overledene was te gaan naar het Dodenrijk naar de plaats van het nieuwe, andere leven. Deze andere werkelijkheid kon alleen worden bereikt via de nachtelijke hemelreis, waarin de dode werd geconfronteerd met gevaarlijke gebieden, obstakels en demonen. Als grootste vijand trof de overledene de slang *Apopis* op zijn pad.

Het cyclische denken van de Egyptenaren

De Egyptische scheppingsmythen getuigen van een cyclisch denken over het ontstaan van de kosmos. De Egyptenaren stelden zich voor dat de schepping zich in feite steeds vernieuwt. Binnen de cyclus van het bestaan, manifesteert zich daarbij steeds weer opnieuw een moment van overgang. Deze overgangsmomenten beschouwen de Egyptenaren als 'gevaarlijke momenten'. Op rituele wijze moest het gevaar worden afgewend en werd het overgangsmoment positieve kracht bijgezet. Als voorbeeld kan de troonsbestijging als de belangrijkste overgang in het leven van de farao worden genoemd. De koning werd daarin begeleid en beschermd door de goden. In de uitvoering van het koninklijke jubileumfeest, dat *Heb-sed* werd genoemd, kwam het cyclische principe duidelijk naar voren. De afnemende krachten van de vorst werden door de rituele handelingen geregenereerd. Ook de opvattingen over een nieuw leven na de dood vond zijn oorsprong in het cyclische denken.

De kosmogonie van Heliopolis

De zonnegod *Ra* was reeds in het Oude Rijk de oppergod bij uitstek. Vanaf de derde dynastie werd hij in hoge mate vereerd. *Ra* kende verschillende verschijningsvormen: in de ochtend was hij een jong kind of de mestkever *Chepri*, letterlijk: *Ontstane*. In de middag was hij in de kracht van zijn leven als *Kamoetef*, letterlijk: *Stier van zijn Moeder* of *Aton*, letterlijk: *Zonneschijf*. In de avond was hij een oude man en werd dan gelijkgesteld aan de scheppergod *Atoem*. De cultus van de zonnegod *Ra* vond zijn oorsprong in Heliopolis waar de schepping

werd voorgesteld als het ontstaan van de goddelijke Negenheid, de Enneade. De eerste god in de kosmogonie van Heliopolis was de god Atoem. Atoem schiep vanaf de oerheuvel de luchtgod Sjoe en de godin van de vochtigheid Tefnoet. Deze brachten op hun beurt de aardgod Geb en de hemelgodin Noet voort. Geb en Noet kregen vier kinderen: Osiris, Isis, Seth en Nephtys.

De kosmogonie van Memfis

In Memfis werd de mythe van de scheppergod Ptah verteld. Hij werd voorgesteld als de oervader en oermoeder van al het geschapene. Hij kon alles doen ontstaan door woorden uit te spreken. Ptah had als echtgenote de leeuwingodin Sachmet. Samen kregen zij de lotusgod Nefertem als kind. Ptah was ook de beschermgod van de kunsten. Hij werd ook wel Heer van Maät genoemd. Maät was de goddelijke personificatie van de orde, regelmaat, rechtvaardigheid en waarheid. Van Maät leven de goden en Maät was wat farao de goden aanbood opdat zij voor het welzijn van Egypte zouden zorgen. De eerlijkheid van Maät werd uitgebeeld als een lichte veer op haar hoofd.

De kosmogonie van Hermopolis

In Hermopolis kende men de oergoden acht in getal, de Ogdoad. Vier godenparen waarvan de mannen kikkerkoppen en de vrouwen slangenkoppen hebben, vertegenwoordigen de oerelementen van de kosmos. Slangen en kikkers werden gezien als wezens die vanzelf ontstaan uit de duistere oermodder. Vanuit deze goden waarvan de voeten uit hondenkopjes bestaan, ontstond de oerheuvel. Deze mythe staat in nauwe relatie tot de opvattingen uit Heliopolis waar de oergans 'De grote Kakelaar' op deze heuvel neerstreek om haar oerei te leggen. In de Memfitische versie groeide op de oerheuvel de oerlotus, van waaruit de jonge zonnegod Nefertem werd geboren. Als hoofdgod van de Hermopolitaanse scheppingsmythe gold Thot. Deze god manifesteert zich vaak in de vorm de heilige ibis of baviaan. Als schrijversgod kreeg Thot in allerlei mythologische verhalen een belangrijke bemiddelaarsrol toebedeeld.

De godenmythen

Zowel in de cultus voor de goden in de tempels als in de dodencultus bij de graven speelden de eerder genoemde scheppingsmythen een belangrijke rol. De Egyptische godsdienst richtte zich namelijk in eerste instantie op de cultus en niet zo zeer op een heilig boek of een openbaring. Naast de scheppingsverhalen waren ook andere oude mythen van belang voor een juist begrip van de achtergrond van bepaalde rituelen die worden uitgevoerd in de tempels.

De Osirismythe

In deze mythe wordt beschreven hoe het lichaam van Osiris na te zijn vermoord door zijn broer Seth in stukken werd gesneden. De verschillende lichaamsdelen van Osiris werden door Seth in de Nijl geworpen en verspreidden zich over Egypte. Het hoofd van Osiris spoelde aan op de oever van Abydos, de plaats waar tijdens het Middenrijk de dodenoffercultus voor de dodengod Osiris tot grote bloei kwam. Zijn echtgenote Isis en zijn zus Nephtys zorgden ervoor dat het lichaam van Osiris niet zou vergaan. Door zijn lichaamsdelen weer bij elkaar te

voegen, werd Osiris weer levensvatbaar. Zorgvuldig werd zijn lichaam in linnen gewikkeld door zijn twee zussen. Osiris werd om deze reden vaak voorgesteld als een mummie. Isis nam vervolgens de gedaante van een wouw aan en nam plaats op het levensloze lichaam van haar echtgenoot. Met haar vleugels wist zij op haar magische wijze levensadem in het lichaam van Osiris te wapperen. Osiris kreeg hierdoor net voldoende lichaamskracht om Isis te bevruchten. Isis baarde vervolgens in de beschutting van het papyrusmoeras van de Nijldelta haar zoon Horus. Deze regeneratie kende zijn parallel in de natuur, waar Osiris werd beschouwd als de god van de nieuwe opkomende gewassen.

De mythe over de ogen van Horus

De mythe over het oog van Horus sluit nauw aan bij de Osirismythe. De valkgod Horus zou als erfgenaam van zijn vader Osiris weldra over Opper- en Neder-Egypte heersen. Zijn jaloerse oom Seth maakte echter ook aanspraak op de troon. Dit tot grote ergernis van Isis, de moeder van Horus. Horus zweerde niet alleen zijn koninklijke positie te zullen verdedigen, maar ook de dood op zijn vader Osiris te zullen wreken. In de strijd tussen Horus en Seth ging het vooral om een balans in de verwondingen die zij elkaar toebedeelden. Dit zorgvuldig gehandhaafde evenwicht speelde voor de Egyptenaren in de rituelen een heel belangrijke rol.

In verschillende religieuze teksten over de strijd tussen Horus en Seth, staat beschreven hoe Horus werd beroofd van zijn oog of aan zijn oog werd verwond. In een iets andere versie van deze mythe werd met de hulp van de god Thot het gestolen oog weer teruggebracht, of het beschadigde oog van Horus weer *oedjat* 'onbeschadigd' gemaakt. Dit 'oedjat-oog' is het linkeroog van Horus, dat zijn rivaal Seth in grote woede bij hem had uitgerukt. Wanneer hij het had weggesmeten, viel het oog in stukken uiteen. Thot nam de delen op en bracht ze op magische wijze weer samen. Daardoor had het oog een bijzondere zienerskracht gekregen. Ieder deel van het oog kreeg bovendien een eigen betekenis in de rekenkunde als breuken. Wanneer de breuken opgeteld worden, blijkt het totaal slechts 63/64 te zijn. Het ontbrekende 1/64e deel werd op magische wijze door Thot aangevuld.

Het maanoog

In de tijdelijke beschadiging van het linkeroog van Horus zagen de Egyptenaren ook de verschillende fasen van de wassende maan. Het cyclische aspect in de kosmos werd daarmee benadrukt. Door het herstel van het beschadigde oog van Horus, werd het licht weer op aarde teruggebracht. Hiermee werd tevens de met de duisternis verbonden dood overwonnen. In een complete en nieuwe vorm is het onbeschadigde oog van Horus, het 'Oedjatoog', het symbool voor alles wat opnieuw zou moeten plaatsvinden. Als zodanig werd het voortbestaan van de harmonische orde in het leven, de Maät, verzekerd. De koning, die tijdens zijn leven als Horus werd beschouwd, werd bij zijn overlijden vergoddelijkt tot Osiris. De beschadiging van het oog van Horus stond symbool voor het einde van de macht van de koning. Dientengevolge betekende het weer onbeschadigd zijn van het oog van Horus, de troonsbestijging van de volgende koning. Het aanbieden van dit onbeschadigde oog aan de god Osiris kwam echter overeen met de kroning van de nieuwe koning. In de dodencultus werd de overleden koning het oedjat-oog van Horus in de vorm van een amulet als offer aangeboden. De mythe over dit 'onbeschadigde' oog van Horus vindt haar raakvlak met de mythe over de zonnegod Ra. Horus bezit namelijk ook de zon als één van zijn beide ogen.

Het zonneoog

De mythe over de zonnegod Ra verhaalde over de dagelijkse vaartocht in de dag- en de nachtbark door de hemel. De verborgen reis door de nacht leidde uiteindelijk tot de geboorte van Ra. Wanneer hij in het oosten van de horizon was aangekomen, brak de dag aan en werd het licht weer teruggebracht. Het zonneoog van Horus werd in die fase gelijkgesteld aan de Uraeus, een beschermende godin in de vorm van een cobraslang. De Uraeuslang, werd gezien als de vrouwelijke tegenhanger van de zonnegod Ra. Daarnaast gold de Uraeus als levensverzekerend symbool voor de levende koning en als symbool voor de continuïteit van het koningschap. Op deze wijze werd het zonneoog van Horus het symbool voor de koninklijke macht. Door over dit oog van Horus te beschikken, beschikte de koning over heel Egypte.

De zonnemythe

De zonnegod Ra en zijn begeleiders konden verschillende gedaanten aannemen tijdens de bootreis. In zijn nachtgestalte werd de zon vanaf het Middenrijk gelijkgesteld aan Osiris. In de koningsgraven van het Nieuwe Rijk werd de overleden farao gelijkgesteld aan deze nachtgestalte van de zon. Hij werd dan voorgesteld als een mensengestalte met een ramskop, het heilige dier van zowel de scheppergod Chnoem als de scheppergod Amon. De kleur van de ramskop is groen en verwijst naar de huidskleur van de god Osiris.

Hoe elementen van verschillende mythologische verhalen kunnen samenvloeien, kan worden gelezen in de Piramideteksten uit het Oude Rijk. In een tekstpassage over de schepper en avondzonnegod Atoem wordt gezegd:

Gegroet Atoem, gegroet Chepri, Zelfontstane, u bent verheven in deze uw naam 'Oerheuvel'. U ontstaat in deze uw naam 'Ontstane'.

De avondzonnegod Atoem wordt op complexe wijze gelijkgesteld aan zowel de jonge zonnegod Ra als aan de Hermopolitaanse idee van de Oerheuvel. Met een vergelijkbaar woordspel wordt de ochtendzon in deze spreuk betrokken. Het Egyptische woord voor *ontstaan* wordt met de hiëroglief geschreven dat een mestkever (scarabee) voorstelt. Chepri is de naam van de zonnegod Ra op het moment dat hij als kind 'ontstaat' aan de oostelijke horizon.

Hoe het wezenlijke van de ene god met dat van de andere kan overeenkomen en zelfs tot een lokale verschijning van de 'Grote god' kan uitgroeien, lezen we op één van de wanden van de Horustempel te Edfoe uit de Ptolemaeën Tijd. De valkgod Horus werd geïdentificeerd met de zonnegod in zijn verschillende verschijningsvormen:

Lof aan u god van Edfoe, heer van de hemel, schitterende heer, die schijnt aan de horizon, goede god, die het donker verlicht. Schitterende jongeling, die de aarde verlicht, pupil van het Oedjat-oog, die de beide landen met zijn stralen verlicht. U bent een oude man in de avond, maar een jong kind in de morgen.

De Piramideteksten

In de spreuken van de Piramideteksten uit het Oude Rijk staan vele verwijzingen naar de begrafenisrituelen voor overleden de koning. De spreuken waren bedoeld om de overleden farao op weg te helpen naar het hemelse firmament. De teksten zijn sterk gericht op de

sterrenconstellaties en de zon. De dode farao ging daarheen op weg om zich uiteindelijk te voegen bij de 'Onvergankelijke Sterren'. Hiermee worden de voortdurend zichtbare sterren die rondom de poolster draaien bedoeld. Op vele manieren werd deze vereniging beschreven en beleefd. De sarcofaag zelf bijvoorbeeld werd de hemelgodin Noet genoemd. Doordat de mummie van de farao werd neergelegd in haar omarming werd hij onlosmakelijk met haar verbonden en opnieuw in haar geboren. Dit blijkt heel duidelijk uit een veel voorkomende passage in de Piramideteksten waarbij Noet tegen de overledene zegt: *ik zal u opnieuw baren, verjongd of ik heb mijzelf over u uitgespreid, ik heb u opnieuw gebaard als een god.*

De nachtelijke verblijfplaats van de zon

Uit de Piramideteksten van het Oude Rijk blijkt ook dat de overleden farao aan de nachtgestalte van de zonnegod Ra werd gelijkgesteld. De Middenrijkse Sarcofaagteksten en de spreuken uit het Dodenboek van het Nieuwe Rijk laten de overledene daarnaast de gedaante aannemen van Osiris, de god en koning van het Dodenrijk. Vele Dodenrijkteksten spreken over de nachtelijke verblijfplaats van de zon. Opmerkelijk is dat de Egyptenaren hierover verschillende opvattingen naast elkaar en door elkaar heen lieten bestaan. Zij noemden die verblijfplaats 'Doeat'. Dit woord is afgeleid van het werkwoord 'doea' dat zowel *vroeg op zijn in de ochtend* als *aanbidden* kan betekenen. In de 19de eeuw, toen de egyptologie als wetenschap in de kinderschoenen stond, werd het gebied van de Doeat vaak vergeleken met de Hades van de Oude Grieken. Hierdoor valt de ongelukkig gekozen term 'Onderwereld' niet meer weg te denken binnen het vakgebied. Duidelijk is dat de idee in het Oude Rijk bestond, dat de Doeat zich voornamelijk boven de aarde aan de sterrenhemel bevond. Vanwege de steeds veranderende positie van de sterren werd de Doeat niet als een statische verblijfplaats gezien, maar als een gebied waar een vaarroute, het zogenaamde Cha-kanaal, doorheen liep. Dit Cha-kanaal komt overeenkomt met de schijnbare jaarlijkse baan van de zon, de maan en de planeten, de ecliptica genaamd.

De overwinning op het kwaad

De Egyptenaren zagen de orde en regelmaat als het belangrijkste gemeengoed binnen de dagelijks vernieuwde schepping van de kosmos. De godin van de wereldorde, Maät, werd om die reden door de farao als een geschenk aangeboden aan de goden. De farao garandeerde met deze rituele handeling de harmonie in het land. In iedere scheppingsleer kwam steeds hetzelfde thema terug. De schepping werd steeds bedreigd door de krachten van de chaos, het Oudegyptische *Isfet*. De wereldorde Maät moest iedere keer weer opnieuw worden gevestigd. Deze overwinning van het goede over het kwade is voor de oude Egyptenaren zichtbaar in verscheidene kosmische tegenstellingen zoals het vruchtbare Nijldal tegenover de dorre woestijn of de jaarlijkse overstroming tegenover het droogtseizoen. Vooral het vernieuwende principe in deze tegenstellingen speelde daarbij een grote rol. Ook de tegenstellingen in de cyclus van dag en nacht, leven en dood, het niet-zijn en de geboorte, maar ook de jager en zijn prooi, of de farao en de vijanden van Egypte zijn tegengestelde elementen die de Egyptenaren aangrepen als symbolen om er de chaos mee te bedwingen. Eén van de goden die het kwaad of de chaos symboliseerde en een voortdurende bedreiging vormde voor de harmonie was Seth, de broer en moordenaar van de god Osiris. Een andere kwaadaardige macht die in de vorm van een slang verscheen, werd gezien als de verpersoonlijking van chaos en het kwaad. Deze slang droeg de naam Apopis en werd gezien als de belangrijkste rivaal van de zonnegod Ra. De beschrijving van de nachtelijke hemelreis door het lichaam van de hemelgodin Noet toont aan dat de zonnegod Ra gedurende de laatste

uren van zijn vaartocht wordt dwarsgezet door Apopis. Religieuze teksten als het Egyptische Dodenboek maken duidelijk dat de Egyptenaren de navelstreng als ongerechtigd en slecht beschouwden. Dit zijn exact de eigenschappen die aan de vijandige slang Apopis werden toegeschreven. Bij het moment van de wedergeboorte van de zonnegod Ra zou daarom de kwaadaardige Apopisslang als de navelstreng van Ra moeten boeten en met veel geweld worden afgeslacht.